

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42

Şubat 2016 February 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ATATÜRK'ÜN DİN VE DİN EĞİTİMİ KONUSUNDAKİ TUTUMU ATATÜRK'S ATTITUDE TOWARDS RELIGION AND EDUCATION OF RELIGION

Muzaffer DENİZ*

Öz

Mustafa Kemal Atatürk, yeni devleti kurarken yalnızca Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesini sağlamamış, aynı zamanda Osmanlı'dan kalan birçok kurumun da tarihe karışmasını sağlamıştır. Cumhuriyetin kurulması ile birbiri ardı sıra gelen devrim ve reformlar bunun uygulamadaki göstergeleridir. Din gibi kutsal kabul edilen 600 yıllık saltanat kaldırılmış, alfabe değiştirilmiş, Batı hukuk sistemine geçilmiş, ölçülerden takvime hemen her alandaki yenilikler yeni devlette yerini almıştır.

En çok tartışma konusu olan ve bugün de tartışmaları devam eden devrimler din ve din eğitimi alanında yapılmıştır. Atatürk Avrupa'daki "reform hareketi"ni İslam Coğrafyasında Türkiye'de başlatmıştır. Bu bağlamda klasik İslam okulları olan medreseler ve büyük kısmı modern usulde eğitim gören iptidailere dönüşmüş olan sıbyan mektepleri kaldırılmıştır. Okullarda din dersleri aşamalı olarak ders programlarından çıkarılmıştır. Açılan imam hatip okulları ve ilahiyat fakültesi kapanmıştır. Bunlardan başka aynı zamanda bütün İslam dünyasını ilgilendiren bir kurum olan halifelik ilga edilmiştir. Kur'an, ezan, hutbe Türkçeleştirilmiştir.

Atatürk'ün kafasında dinsel ve toplumsal ve hukuksal devrim ve reformları Türkiye'de hayata geçirerek, Türkiye'yi Batı tipi bir ülke haline getirmek vardı ve sağlığında da bunu büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Atatürk bunları toplumsal muhalefeti gözeterek aşama aşama yaşama geçirmiştir. Bunları yaparken çok büyük bir dirençle de karşılaşmıştır. Bunda o dönemin otokratik siyasal yapısı ile Atatürk'ün Kurtuluş Savaşının kahramanlığı ve yeni devletin kuruculuğundan gelen karizmasının rolü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Din, Din Eğitimi.

Abstract

Mustafa Kemal Atatürk erased both the Ottoman Empire from history and its many institutions when he founded the new state. The revolutions and reforms that follow the establishment of the Republic are signs of its practice. The sovereignty of religion, which was 600 years old, was abolished, the alphabet was changed, western law system was taken to be used, innovations from measurements to calendar took place in the new state.

The most controversial subjects were the reforms in religion and education of religion. Atatürk started the European reform movements in Turkey in Islamic geography. In this context, classical Islamic schools (medrese) and children schools (sıbyan mektepleri) were abolished. Religion courses in schools were gradually removed from the programmes. Imam Hatip Schools and Theology Faculties were closed. Apart from this, caliphate, which is connected with all Islamic World, is dissolved. Koran, call for prayer and sermons turned to be carried out in Turkish.

Atatürk imagined to transform Turkey into an European country through religious, social and jural reforms and he managed implement a great put of this while he was alive. Atatürk employed all these reforms gradually with a consideration to social opposition. He also came accross strong resistance. In this, autocratic political structure of the time and his heroism in the war of independence and his being the founder of the new state played an important role.

Keywords: Atatürk, Religion, Education of Religion.

Giriş

Öncelikle belirtilmesi gereken bir olgu; 'tek parti dönemindeki hemen her gelişmede Atatürk'ün görüşlerinin egemen olduğu' gerçekliğidir. O'nun ölüm tarihi olan 1938 yılına kadar bu durum değişmez. O dönemde Atatürk'ün iradesi ve izni dışında bir yönelim, bir oluşum beklemek mümkün değildir. Tabir caizse Atatürk, devlet demektir. Bu yönüyle Atatürk'ün din ve din eğitimi konusundaki tutumu ile devletin tutumu arasında bir fark aramak doğru bir yaklaşım değildir. Devletin şekillenmesinde Atatürk temel aktördür.

Eğitim ve onun en önemli araçlarından olan ders kitaplarının, hem o dönem hem de gelecek nesilleri şekillendireceği bir gerçekliktir. Ders kitapları ve öğretim programları incelendiğinde Atatürk'ün izleri görülür. Atatürk'ün din konusundaki görüşü için, O'nun görüşleri doğrultusunda kaleme alınan ve ortaokul ve liselerde ders kitabı olarak okutulan *Medeni Bilgiler*¹ kitabına göz atmak gerekir. Din konusunda Atatürk'ün tutumu kitapta yer aldığı haliyle şöyledir: *Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar bilimin çağdaş medeniyete sağladığı esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre*

¹ *Medeni Bilgiler*, ilk olarak Afet İnan tarafından *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* adıyla 1931 yılında yayınlanmıştır. Kitabın büyük bölümü bizzat Atatürk tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın bütünü Atatürk'ün onayından sonra yayınlanmış olup bu yönüyle Atatürk'ün görüşlerini yansıtır.

yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin ilerlemesinde başlıca başarı etkeni görür.²

Görüşleri öz olarak bu yönde olmasına karşın Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü yıllarda ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında toplumsal dengeleri gözeterek bazen farklı beyanlarda bulunmuştu. Bu, Atatürk'ün pragmatik yaklaşımının yansımasıydı. Atatürk, yeri ve zamanı gelmeden aklından geçenleri dile getirmemişti. Bazen zamanın olgunlaşması için gelişmeleri sürece bırakmıştır, ertelemiştir, ama vazgeçmemiştir.

Atatürk'ün din ve din eğitimi hakkında cumhuriyetin ilk yıllarında olumlu ifadelerde bulunurken, Cumhuriyet kökleşip devrimler oturduktan sonra bu yönde beyanatlar görmek mümkün değildi. Bu bağlamda zorlanmadan yapılacak bir çıkarım; Atatürk'ün ilk zamanlarda din lehinde sarf ettiği sözlerin, olası toplumsal tepkileri önlemek amacıyla söylenmiş olmasıydı. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'e karşı ciddi bir muhalefet vardı. Cumhuriyet yönetimi güçlendikten sonra Atatürk, artık diğer devrimlerde olduğu gibi, din konusunda da görüşlerini açıkça beyan etmiş, kararlarını uygulamaya koymuştu.

Atatürk'ün sağlığında yapılanlar ve atılan adımlar radikal kararlardır. Bir devrimdir. Ezan, hutbe, Kur'an Türkçeleştirilmiş, medreseler kapatılmış, İslam şer'i hukuku Mecelle kaldırılmış, hilafet ilga edilmiş, açılan imam hatip mektepleri ve ilahiyat fakültesi kapanmış, okullardan din dersleri, hatta din/eski kültürle ilgili sayılarak Arapça ve Farsça dersleri dahi kaldırılmıştır.

Ancak bununla birlikte Atatürk'ü din düşmanı ya da ateist olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bununla ilgili elimizde herhangi bir belge, bilgi mevcut da değildir. Ama dindar olmadığı da bir gerçekliktir. Atatürk döneminde din ve din eğitimi alanındaki yapılanlar, Atatürk'ün din konusunda Batı'daki Hıristiyan Reformu'na benzer şekilde İslam Reform sürecini başlatma arzusunda olduğu görülür. Atatürk'ü İslam reformunu başlatan kişi olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır.

Yaşanan Gelişmeler ve Atatürk'ün Tutumu

Tek Parti döneminde din ve din eğitimi alanında, din kurumunu gerileyen/olumsuz yönde etkileyen gelişmelerin hepsi Atatürk'ün sağlığında gerçekleşmişti. İnönü döneminde artık yeni bir gelişme görülmediği gibi, tersine, İnönü döneminin sonlarında din eğitimi lehine bazı olumlu gelişmeler olmuş, Atatürk döneminde yapılanlardan geri adımlar atılmıştı.

Atatürk döneminde din ve din eğitimi alanında şu gelişmeler yaşanmıştı: Halifeliğin ilgası, Tevhidi Tedrisat/Öğretim Birliği Yasası, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâlet'inin kaldırılması, medreselerin kapanması, imam hatip mektepleri ile ilahiyat fakültesinin önce açılıp sonra kapanması, tekke ve zaviyelerin kapanması, dini kıyafetlerin giyilmesinin yasaklanması, anayasadan "devletin dini İslam'dır" maddesinin çıkarılması, Kur'an, ezan ve hutbenin Türkçeleştirilmesi, okullardan din derslerinin kaldırılması, laikliğin anayasaya girmesi.

Atatürk döneminde din ve din eğitimi alanında bunlar yaşanmıştı. Ancak bu makalede, yukarıda verile değişiklikler üzerinde tek tek durulmayıp, Atatürk'ün anlayışı genel bir perspektif içinde verilecektir.

Giriş bölümünde de söylendiği üzere Atatürk'ün kafasındaki Türkiye, Batı normlarında bir devlet ve toplumsal yapı oluşturmak demektir. Yeni Türk devleti de bu yönde şekillenecektir. 20 Ocak 1921 tarihli Türkiye'nin ilk anayasasının ilk maddesiyle "milli hâkimiyet" prensibini kabul eden Türk Devleti, din ve din eğitimi ile ilgili siyasi ve ideolojik seçimini ortaya koymuştu.³

Cumhuriyetin ilgili konuya yönelimi günümüz anayasasında da yer aldığı haliyle *Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti* olmaktır. Burada özellikle laiklik kavramı Cumhuriyet kavramı ile adeta özdeşleşmiş olup konumuzu teşkil eden din eğitimi doğrudan ilgilendirmektedir.

Cumhuriyetin temel yönelimlerini belirleyen kişi olarak Atatürk'ün hedefi öz olarak yukarıda verilenler olmasına karşın -daha önce de söylendiği üzere- bazen zamanın olgunlaşmasını beklemiş, bazen gelişmeleri sürece bırakmış, bazen kurtuluş savaşının önderi olarak liderlik ve karizması ile bazen de cumhuriyetin ilanında olduğu gibi kontrollü kriz yöntemiyle düşüncelerinin yaşama geçmesini sağlamıştır. Hatta *Söylev'*inde Türkiye büyük Millet Meclisi'nin Nisan 1920'de, kuruluşunda aldığı ilk kararlar olan *geçici olmak kaydıyla bir hükümet başkanı veya padişah vekili atamak doğru değildir; egemenlik kayıtsız şartsız milletindir; TBMM'nin üstünde hiçbir güç yoktur; Padişah ve halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman meclisin düzenleyeceği yasaya uygun olarak durumunu alır hükümleri sıralamış sonra da gelecekle ilgili politikasını şöyle ifade etmiştir: Efendiler, bu esaslara dayanan bir hükümetin mahiyeti, kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, hâkimiyeti milliyeye esasına müstenit halk hükümetidir. Cumhuriyettir. Böyle bir hükümetin teşekkülünde esas, kuvvetler birliği*

² Mahmut Adem, "Laik Eğitim", *Din Öğretimi Kurultayı*, 7-9 Nisan 2005, İnönü Üniversitesi Malatya, s. 68-86.

³ Münir Koştaş, "Türkiye'de Laikliğin Gelişimi-(1920'den Günümüze Kadar)", 2. *Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998)*, C.1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 185-196.

nazariyesidir. Zaman geçtikçe, bu esasların ne manaya geldiği anlaşılmaya başladı. İşte o zaman münakaşalar ve olaylar birbiri ardına gelmeye başladı.⁴

Atatürk'ün buradaki politikası, yukarıda meclisin aldığı ilk kararların ileride yaşama geçirilecek hedefler olmasına karşın, bunun örtülü bir şekilde ifade edilmesine sağlamıştı. Bununla daha Kurtuluş Savaşı'nın sürmekte olduğu yıllarda bu mücadeleyi sürdüren kadro içinde bir ayrılık, hizip, muhalefetin ortaya çıkmasını engellemek istemişti.

Atatürk, politika olarak yeni devletin kuruluş yıllarında din ve din eğitimi olumlayan ifade ve eylemlerde bulunmuştur. Cumhuriyet iktidarı tamamıyla yerleştikten soiran bu durum değişmiştir. Atatürk'ün cumhuriyetin ilk yıllarında dile getirdiği, ancak sonraki yıllardaki beyanları ile hiç örtüşmeyen, din ve din eğitimi konusundaki eylem ve konuşmalarından bazı örnekler şöyledir:

Örneğin TBMM'nin açılışı için herhangi bir gün yerine bir cuma günü seçilmiş olup 23 Nisan 1920'de Hacı Bayram-ı Veli Camii'nde kılınan cuma namazını takiben coşkulu bir törenle açılmıştır.⁵

4 Mayıs 1920 tarihindeki I. İcra vekilleri heyeti/ilk hükümet programında amaçlar; *maarif işlerinde gayemiz çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasıyla dinî ve millî bir hale koymak* biçiminde ortaya konulmaktadır.⁶

Burada açıkça ifade edildiği biçimiyle yeni devletin eğitim politikasındaki iki temel hedeften biri dinsel bir eğitimidir. Böylelikle yeni devletin ilk hükümeti, daha başta, çocuklara verilecek eğitimin yönünün "her manasıyla dinî olmasını" programına koyar.

Atatürk 1 Mart 1922 tarihinde Meclisin üçüncü toplanma yılını açış konuşmasında milli eğitim politikası ile ilgili olarak; *millete/köylüye okumak yazmak ve vatanını, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek... maarif programımızın ilk hedefidir* der.⁷

Atatürk 1923 yılında Akşehir'de halka yaptığı konuşmada; *Her fert dinini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir. Milletimizin memleketimizin daru'l-irfanları bir olmalıdır... Fakat nasıl ki her hususta âli meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lazım ise dinimizin hakikat-ı felsefesini tetkik, tettebbu ve telkine, kudreti ilmiye ve fenniyesine tesahup edecek güzide ulemayı kiramı dahi yetiştirecek müessesata malik olmalıyız, demektedir*⁸

Atatürk'ün yukarıdaki ifadeleri hiçbir yoruma ihtiyaç duymayacak biçimde nettir. Çocukların dinlerini öğrenecekleri yerin adresi verilmiştir. O da okuldur, eğitim sistemidir. Çocuklar dinini dünyasını burada tanyacaklar ve bu yönde eğitileceklerdir. Görüldüğü üzere din eğitimi vurgusu bu konuşmalarda öne çıkmaktadır. Buna bakınca yeni devletin eğitim politikasının Osmanlıdan çok farklı olmadığı açık bir şekilde görülür.

7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde minberden halka şu beyanatta bulunmuştur: *Ey millet, Allah birdir. Şanı büyüktür. Allah'ın selâmeti, âtifeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz efendimiz hazretleri, cenabı hak tarafından insanlara hakayiki diniyeyi tebliğ memur ve resul olmuştur. Kanunu esasisi, cümlemizce malûmdur ki, Kur'anı azimüşşandaki nusustur. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Ekmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, hakikata tamamen tevafuk ve tetabuk ediyor. Eğer akla, mantığa ve hakikata tevafuk etmemiş olsaydı, bununla diğer kavanini tabiiye ilâhiye beyninde tezat olması icabetlerdi. Çünkü bilcümle kavanini kevnîyeyi yapan cenabı haktır.*⁹

Yine buradaki ifadelerde Atatürk bir din adamı gibi konuşmaktadır. Ancak bu ifadeler, Cumhuriyet iktidarı/Atatürk, muhalefet gücünü kırdıktan sonra bir daha Atatürk'ün ağzından çıkmayacaktır.

Koç'a göre; 23 Mart 1923 tarihinde Mustafa Kemal Konya seyahati sırasında bir medreseyi ziyaret eder, dersleri izler ve ziyaret sonunda medrese hocalarına hitaben şunları söyler: *Memnuniyetle görüyorum ki tedris ve tederrüs cidden hakikatı diniyeye dairesindedir. İnşallah memleketimizi milletimizi ihya edecek asri ve hakiki ulema fazilet-kâr müderrislerimiz sayesinde siz olacaksınız. Bu ulemanın himmet ve irşadıyla inşallah İbni Rüşter, İbni Sinalar, Farabiler... Milletimizin içinden çıkacak, bu asrın tekamülü ile mücehhez olarak ihya hakikatı diniye eyleyeceklerdir... Talebenin en asri mefkûrelerle yürüdüğünü gördüm.*¹⁰

Bu örnekler çoğaltılabilir. Atatürk'ün din hakkında olumlu ifadelerde bulunduğu tarihler incelendiğinde, cumhuriyetin ilk yıllarına denk geldiği anlaşılmaktadır.

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s 438.

⁵ https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/brosurler/kurtulus_savas%C4%B1_muzesi.pdf, erişim 10.09.2015

⁶ TBMM, *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, c. 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), TBMM yayınları, Ankara 2013, s. 47.

⁷ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara 2006, s. 140.

⁸ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 2001, s. 58.

⁹ Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, *age*, s. 93.

¹⁰ Ahmet Koç, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2000, s. 277-334.

Cumhuriyet kökleşip devrimler oturduktan sonra bu yönde beyanatlar görmek mümkün değildir. Bu bağlamda zorlanmadan yapılacak bir çıkarım, Atatürk'ün bunları olası toplumsal tepkileri önlemek amacıyla söylemiş olduğudur. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'e karşı önemli bir muhalefet vardı.

Birinci Meclis Atatürk'e rağmen, O'nun arzusu dışında vekiller heyeti başkanı (~başbakan) seçmiştir. Hatta Kurtuluş Savaşı sürecinde başkomutan olarak meclisin yetkileri ile donatılmasının üçüncü uzatılmasında¹¹, meclisten onay çıkmamıştı. Birinci Meclis'te ikinci grup olarak anılan ciddi bir muhalefetin varlığından da söz etmek gerekir.

Cumhuriyet yönetimi güçlendikten sonra Atatürk, artık diğer devrimlerde olduğu gibi, din konusunda da görüşlerini açıkça beyan etmiş, devrimler ve yeni düzenlemeler peş peşe gelmeye başlamıştı. Bunlardan belki en önemli aşamaya 3 Mart 1924 tarihinde geçilmişti. Bu tarihten sonra devrimlerin de önü açılmıştı.

Atatürk'ün din konusunda materyalist değil tarafsız bir şekilde İslam'da reform sürecini başlatan önder olarak ele aldığı ilk konular hutbe, ezan ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesidir.

Atatürk bu konuyla ilgili ilk olarak 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü açılış yıldönümünde; *minberlerden halkın anlayabildiği lisanla ruh ve dimağa hitap olunmakla, ehli İslam'ın vücudu canlanır, dimağı saflandır, imanı kuvvetlenir, demiştir.*¹²

Türk Maarif Tarihi yazarı Osman Ergin'in bu konudaki değerlendirmesi şöyledir: *Eskiden camilerde okunan hutbelerde Hatip, Türk'ün anlamadığı bir dille Arapça bir şeyler söyler. Mekke, Medine gibi birkaç mukaddes şehir adı ile İslam'ın yayılmasında ve yükselmesinde hizmetleri dokunmuş beş on şahsın adını söyler. Ve teganni ile yani şarkı söyler gibi bir makamla bir şeyler daha okuduktan sonra minberden inerdi. Bundan ne anladınız? Ve ne istifade ederdiniz? Hiç! Hâlbuki bu hutbe kendi dilimizde olsaydı ve günün ihtiyaçlarına ve meselelerine temas eder mevzularda bulunsaydı elbette istifade ederdiniz. Arapça bilmedikleri halde Türklerin hutbeyi dinler ve anlar gibi görünüşlerine en çok Araplar gülerler ve hayret ederlerdi.*¹³

Ezan, hutbe ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi konusundaki gelişmeler Osman Ergin'in *Türk Maarif Tarihi*'nde anlattıklarına göre şöyledir:¹⁴

Hutbe, ezan ve Kur'an'ın Türkçe okunması konusunda ilk girişim 1931 ramazan ayında başlar. Atatürk İstanbul'a gelir ve dokuz hafızın seçilerek Dolmabahçe Sarayı'nda çalışmalarını organize eder, hafızlar da burada çalışmaya başlarlar. Bu dokuz hafız şu isimlerden oluşur: Beşiktaşlı Hafız Rıza, Süleymaniye Müezzini Hafız Kemal, Hafız Sadettin, Hafız Burhan, Hafız Fahri, Hafız Nuri, Hafız Yaşar, Hafız Zeki ve Sultan Selimli Hafız Rıza.

Yukarıda adı geçen hafızlardan Sultan Selimli Hafız Rıza [Sağman]'ın anlattıklarına göre Atatürk, *bana sizin gibi münever hafızlar lazım* diye iltifat ettikten sonra *inkılaplarımızın son merhalesini siz yapacaksınız hafız beyler* der. (1948) Sonuçta seçilen bu hafızlar İstanbul'un belli başlı camilerinde Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an okuyan kişilerdir. Bu çalışmaların seyri şöyledir:

Aslında Cumhuriyet ilan edildikten hemen sonra Kur'an'ı Kerim'in tercüme girişimleri olmuştu. İbrahim Hilmi Zeki Magamiz, İsmail Hakkı İzmirli, Kâzım Kadri tercüme yapıyorlardı. Ayrıca Cemil Sait Fransızca tercümeden Türkçeye çevirmişti. Ancak bunların yetersizliği ortaya çıkınca, Millet Meclisinin kararıyla, bu işe diyanet işlerinin el atması gündeme gelmişti. Diyanet İşleri Başkanlığı'na bunun için bütçe kondu. Yetkin kişiler olarak Elmalılı Hamdi Yazır ve Mehmet Akif Ersoy bu görevi üstlenerek bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı ile 26 Ekim 1925 tarihinde bir sözleşme imzalamışlardı.¹⁵ Bu gelişmeler olurken İstanbul'da Erenköy'de bir camide bir imamın Kur'an'ın Türkçesini okumak suretiyle namaz kıldırması basına yansımıştı. Mehmet Akif'in tercüme işinden vazgeçmesinin nedeni yaptığı çevirinin bu işte kullanılacak olması ihtimali olmuştu. Bu nedenle çeviriden vaz geçmiş, yaptığı çeviriyi teslim etmemişti. Elmalılı Hamdi Yazır ise *Hak Dini, Kur'an Dili, Yeni Mealli Türkçe Tefsir* adıyla sekiz ciltlik bir eser meydana getirmişti. Ancak o da bu eserle namaz kılınmaz kaydını eklemişti.

Sürece dönecek olursak 1932 ramazanında Atatürk İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda idi. Burada ezan, hutbe, tekbir, kâmet, salânın Türkçeleştirilmesi konuları üzerinde çalışıyordu. Dolmabahçe Sarayı'nın alt katındaki küçük salonda yukarıda adları verilen dokuz kişilik bir hafız heyeti bu işe başladı. "Allahüekber" in "tanrı uludur" ya da "Allah büyüktür" biçiminde söylenmesi konusunda hafızlar arasında ihtilaf çıkınca durum Atatürk'e izah edildi. Atatürk her ikisini de birkaç kez dinledikten sonra, O'nun arzusu doğrultusunda "tanrı uludur" da karar kılındı. Kadir gecesini okunacak surelerin hazırlanmasına bizzat nezaret etmiş, Fatiha suresinin okunuşunu bir türlü içine sindiremeyerek kendisi de okumuş, hafızlara örnek

¹¹ Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın kritik günlerinde savaşın tek elden ve acil kararlar alınması ve uygulanmasını sağlamak üzere Meclisin yetkileri ile donatılmış bir başkomutanlık istemiş, meclis de bu yetkiyi Mustafa Kemal'e vermişti.

¹² Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, *age*, s. 141.

¹³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 219-220.

¹⁴ Osman Ergin, *age*, c. 5, s. 1916 vd.

¹⁵ BCA, Tarih: 26.10.1925, Dosya: 2218, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 26.149..18.

vermiştir. Hafız Sadettin Kaynak'ın hatıralarına göre, Atatürk, Türkçe okunuşun, Arapça okunuşu kadar etkili olmasını istemekte, etkisiz okumaya razı olmamakta idi. Daha sonra hitabet şeklindeki denemelere giriştiği, Sadettin Kaynak'a Nisa suresinden okuttuğu bazı ayetlerin yanlış anlaşılması üzerine *yeterli bir tercüme elde edilinceye kadar bu işi bırakalım* diyerek bu konudan nispeten uzaklaştığı bilinmektedir.¹⁶ Bir din adamı gibi titiz bir çalışmayı uzman bir ekiple yürüten Atatürk, mevcut Kur'an tercümelerini hem anlam, hem de müzik/ses uyumu itibarıyla yeterli görmemektedir.

Ezandan sonra "kâmet" ve "salâ" da Türkçeleştirildi ve camilerde okunmaya başlandı. Bu değişiklik için herhangi bir yasa, yönetmelik çıkarılmadı. İş, fiili olarak yürütüldü.

18 Temmuz 1932 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığından İstanbul Müftülüğüne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra Ezanın Türkçe okunmaya başlayacağı bildirildi. Fiili olarak yürütülen bu gelişme ile ilgili ilk yasal düzenleme olarak 2 Haziran 1941 de Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen, *Arapça ezan ve kâmet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar*, hükmüyle cezai müeyyide getirilmişti.¹⁷

"Hutbenin Türkçeleştirilmesi konusu ilk kez 1923 yılında Balıkesir'de Paşa Camii'nde Atatürk'ün Türkçe hutbe okuması/vaaz vermesi ile başlamıştır" biçiminde genel bir kanaat varsa da aslında 1923 yılından 1932 yılına kadar hutbenin Türkçeleştirilmesi konusunda bir gelişme olmamış hutbe yine Arapça okunmuştu. 1932 ramazanının son cuması olan 13 Şubat 1931 tarihinde Süleymaniye Camii'nde ilk Türkçe hutbenin okunması Atatürk'ün talimatı ile başlamıştı. O günün seçilmesinin gerekçesi de son cumanın çok kalabalık olması nedeniyle, olabildiğince geniş halk kitlelerine ulaşılması amaçlanmıştı. O sırada İstanbul'da bulunan dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Dolmabahçe Sarayı'na gelerek hafızlara birer Türkçe kuran verip; *Yarın Türkçe kuran okuyacaksınız, işte size birer Kur'an, belki iyi bir çeviri değil ama çünkü Fransızca'dan çevrilmiştir ama Ankara'da daha iyi bir Kur'an çevirisi yapılmaktadır* diyerek Atatürk'ün emrini hafızlara duyurmuştu. Hafızlar hangi konuları işleyeceklerini kendi aralarında belirleyeceklerdi. Bu ilk Türkçe hutbenin okunacağı gün çıkan İstanbul gazeteleri o gün İstanbul'da Türkçe kuran okuyacak hafızların adlarını ve hangi camilerde okuyacaklarını, okuma saatlerini okuyucularına haber vermişti. Hutbenin Türkçe okunmasına böylece başlanmıştı. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı örnek hutbelerin yer aldığı kitap yazıp bastırılmıştı.

Kuran'ın Türkçe okunmasına halkın ve basın tutumu şöyle olmuştu. Kur'an'ın yeniden Türkçe okunduğu 1932 yılı Kadir Gecesinde çıkan gazetelerin büyük kısmında olumlu hava vardı. Bunlardan Vakit gazetesinin değerlendirmesi şöyleydi: *Halk, Kur'an'ı kendi öz dilinde dinleyebilmek için daha ikindiden Ayasofya Camii'ni doldürmüştü. Cemaat caminin dışına taşmıştı. Yatsı okunduğu zaman ancak cemaatin ön saflarındakiler namaza durabilmişti. Arkadakiler sıkışık bir vaziyette ayakta idiler. Herkes vecd ve huşû içinde Kur'an'ın okunmasını bekliyorlardı.*¹⁸ Aynı tarihli Akşam gazetesi de okuyucularına; *40 bin kişi Ayasofya Camii'nde mevlit ve Türkçe Kur'an dinledi* bilgisini vermektedir.¹⁹ Ancak bu ilgiyi o dönemin genel havasından bağımsız değerlendirmek de pek tutarlı sayılamayabilir.

Ezan ve Kur'an'ın Türkçe okunması bütün Türkiye'de olumlu karşılanmaz. Kur'an'ın Türkçe olması konusu bağlamında ezanın Türkçe okunmasının emredildiği günlerden birinde Bursa'da birkaç imam böyle şey olamaz deyip ezanı eskisi gibi okumuşlardı. Durum Atatürk'e iletilince *bunlar çok gafil insanlardır. Türk her mukaddese hürmetkârdır... Türkün dini şu veya bu din değildir. Türkler bütün tarih boyunca her mukaddes tanınan şeye hürmet ve tazim etmişlerdir... Türkler, dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kur'an Türkçe olmalıdır* demişti. Yine ezanın Türkçeye çevrilmesi çalışmaları sırasında hafız Sultan Selimli Rıza [Sağman]'nın naklettiği bilgilere göre Atatürk bir ayetle ilgili tartışmadan sonra şöyle demiştir: *Türk Kur'an'ın arkasından koşuyor. Fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Benim maksadım arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın, Evet ben de bilirim ki insan dinsiz olmaz. Fakat Türk'ün dini tabiatıdır. Bunu size münevversiniz diye söylüyorum.*²⁰

Yukarıda verilmiş olan *Türk'ün dini tabiatıdır* sözleriyle Atatürk'ün din konusunda yeni ve çarpıcı bir değerlendirmesi ortaya çıkmaktadır. Bu söz tabir caizse buram buram materyalizm kokmaktadır.

Din konusundaki bu sözlerden başka, tabiatçı/materyalist görüşlerin ders kitaplarında yer alması da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Lise tarih kitaplarının baş tarafında Atatürk'ün ölümünden sonra bu kitaplardan çıkartılan sekiz sayfalık bir giriş vardı. Çıkarılan metinde vahiy ile ilgili olarak şunlar yer almıştı: *Muhammet birdenbire Allah'ın resulüyüm diye ortaya çıkmamıştır. O, Arapların ahlak ve adetlerinin pek fena ve pek iptidai ve ıslaha muhtaç olduğunu anlamış, bunları ıslah için تنها yerlere çekilerek senelerce düşünüşten sonra kendisinde vahiy ve ilham fikri*

¹⁶ Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık Sanayi Ltd. Şti., Ankara 1980, s. 45.

¹⁷ Münir Koştaş, *age*, s. 154.

¹⁸ *Vakit*, 4 Şubat 1932.

¹⁹ *Akşam*, 4 Şubat 1932.

²⁰ Osman Ergin, *age*, c. 5, s. 1957.

doğmuştur. Ders kitabındaki bu ve buna benzer değerlendirmeler/ifadeler Atatürk'ün ölümünden sonra İslami inanca göre yeniden değiştirilmiştir.

Bu ifadeler, Atatürk'ün materyalist bir dünya görüşüne yakın olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Nitekim Osman Ergin, *Atatürk bu fikirde olmasaydı, Türk Tarih Kurumu bu tarzda bir mütealaayı hiç de münasip olmadığı halde, lise kitaplarının başına geçirmeye cesaret edemeyeceğine şüphe edilemez demekteydi.*

Bu konuyla bağlantılı olarak; *hangi şey ki akla, mantığa, kamu çıkarına uygundur, bizim dinimize de uygundur* sözü de olay ve olguların dine uyması değil, dinin olay ve olgulara uyması gerektiği anlayışının bir ifadesidir.

Atatürk'ün dini eğitim yerine eğitimin milli, laik ve bilimsel olmasını isteyen konuşmalarından örnekler ise şöyledir: 15 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da yapılan Maarif Kongresi'ndeki sözleri şöyledir: *Şimdiye kadar izlenen eğitim ve öğretim yöntemlerinin milletimizin gerileme tarihinde en önemli bir etken olduğu kanısındayım.*²¹

Atatürk, Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenlere şöyle seslenmişti: *Dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici bilimdir, fendir. Bilim ve fennin dışında kılavuz aramak aymazlıktır, bilgisizliktir, yolunu sapıtmadır.*²²

Yine Samsun'da 28 Eylül 1925 tarihinde Samsun İstiklal Ticaret Mektebi'nde eğitim hakkındaki görüşlerini şöyle belirtmişti: *Efendiler, yeryüzünde 300 milyonu aşkın Müslüman vardır. Bunların hepsi de esaret ve zillet zincirleri altındadır. Aldıkları dini terbiye, bu milletleri esaretten kurtarmaya yetmemektedir. Çünkü hedefi milli değildir. Biz milli terbiyeyi esas alacağız. Milli terbiye ile genç dimağları geliştirip yükseltirken, bir yandan da onları paslandırıcı, uyuşturucu hayali zevaitle doldurmaktan kaçınmak gerekir. Bu şekilde dini eğitimin Müslüman dünyasını ilerletemeyeceğini belirttiikten sonra, yaşamış olduğu bir konuşmayı örnek vererek; hoca efendi bir fikrini izah için "vettini vezzeytuni" ayetini kendince tefsir ettiler. İncir ve zeytin çekirdeğinden düsturlar çıkardılar. Birindeki kesreti, diğindeki vahdeti işaret ettiler. Ayetin medlulü bu mudur, değil midir, bir şey diyemeyeceğim. Yalnız bu seyahatim esnasında bittesadüf bu ayetin mezmununu bir diğ hoca efendiden sormuştum. Bunun için yarım saate kadar mütealaya ihtiyaç olduğunu söyledi. Ömrünü medresede ulumu diniye tederrüs ve tedrisiyle geçiren bir zat bir kitabın bir satırını Türkçe ifade edebilmek için böyle bir ihtiyaç dermiyan ederse millet, efradı millet ne yapsın? Onun için efendiler, genç neslin dimağı yorulmadan onu her şeyi ahiz ve bel'a müsait elvahi hakikat izleriyle tezyin olunmalıdır. Dediği gibi zaman zaman zeytin ve incir çekirdeğinden ahkâm çıkartan din kitabı olur mu sözleri işitilirdi.*²³

Atatürk'ün din reformu ile ilgili düşüncelerinin özünde, Batı dünyasının yaşadığı deneyimlerin benzerinin Türkiye'de uygulanması vardı. Çünkü Atatürk'ün kafasındaki Cumhuriyet, Türkiye'nin Batı tipi bir devlet/ülke haline gelmesi olacaktı. Bütün devrim ve eylemlerdeki temel yaklaşım buydu.

Batı dünyasında reform hareketleri, Latince olan İncil'in ulusal dillere çevrilmesi ile başlamıştır. Daha sonra da Ortaçağ din adamlarının getirdiği ve dine de zarar veren Engizisyon, aforoz, para/bağış karşılığında günahların silinmesi vb uygulamalar kalktığı gibi, din adamlarının toplumdaki nüfuzları da kırılmıştı. Bu hareketlerin sonucunda Batı, ileri bir hamle yapmıştı. Ona göre İslam Coğrafyası, daha doğrusu Türkiye bunları yaşamalıydı.

Bu bağlamda bizzat kendisi de konuya emek ve zaman harcamıştı. Nasıl tarih ve dil konusuna bir uzman gibi eğildi ise aynı ilgiyi din konusuna da göstermişti.

Bunlardan çıkarılacak sonuç, Batı'nın rönesans-reform-aydınlanma sürecinde elde ettiği gelişmelerin aynısını/benzerinin Türkiye'de yapmak istenmesidir. Bunun için Atatürk'ün bizzat kendinin oluşturduğu bir yol haritası da vardı. Ancak bu bağlamda Atatürk'ün ne Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimin dinî olacağını belirten sözleri ne de daha sonra dini, toplumsal hayat ve eğitimden dışlayan sözlerini "dayanak noktası" olarak ele alan görüşler gerçekçi bir değerlendirme yapmayı engeller. Atatürk'ün din ve din eğitimi konusundaki yaklaşımını ele alırken O'nun saltanatın kaldırılması ve harf devrimi sürecindeki politikasına, izlediği yola bakmak gerekir. Daha TBMM açılırken egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu vurgulanırken, aslında Atatürk saltanatın kaldırılacağına işaretini veriyordu, ama bunu zamana, şartların olgunlaşmasına bırakmıştı. Yine harf devrimi ilk olarak 1925 yılında gündeme geldi ancak o zaman İsmet İnönü bile buna karşıydı, bunun olamayacağını savunmuştu. Atatürk de bunu o zaman için ertelemişti. Ama her iki olguda da vazgeçmek yoktur, zamana bırakmak, şartların olgunlaşmasını beklemek vardır.

Konuyla ilgili yayınların ve söylenen sözlerin bir kısmında, Atatürk'ün cumhuriyetin ilk yıllarında - yukarıda örnekleri verilen- söylediği sözleri dayanak alınarak, O'nun dine karşı olmadığı, eğitimde din vurgusunu öne çıkardığı tezlerine yer verilmiştir. Bu çabada Atatürk'ü koruma isteği yatmaktadır. Ancak Atatürk'ün sonraki yıllardaki beyanatları ile ortaya çıkan çelişkiyi bu tezler açıklayamaz. Ayrıca, cumhuriyet

²¹ Yahya Akyüz, *Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 2000, s. 77.

²² Yahya Akyüz, *age*, s. 79.

²³ Osman Ergin, *age*, s. 1999-2003.

yönetimi tamamıyla yerleştikten sonra, Atatürk'ün dini öne çıkaran hiçbir beyanatının olmamasını da dikkate almak gerekir.

Atatürk'ün Cumhuriyet kökleştikten sonraki sözleri, Atatürk'ün din konusundaki düşüncesini algılamada daha tutarlı bir yol olarak görünmektedir. Yalnız burada söylediği sözler, ya da sonraki dönemlerde ülkede yapılan düzenlemeler, çıkarılan yasalara bakılarak Atatürk'ün dini tamamen dışladığı yargısına da ulaşamaz. Ya değilse hutbe ve ezanın Türkçeleştirilmesi, kadir gecesinde okunacak sureler, ayetler üzerinde uzmanlarla beraber bizzat çalışması, bunların Türkçelerinin makamınca okunması konularındaki çabalarını görmemek gerekir. Gerçi bazı uygulamalar bu çabaları gölgeleyen yanılsamalara/yanlış yorumlara neden olmuştur. Yanlış yorumlara yol açan bazı örnekler şöyledir:

-10 Nisan 1928'de Anayasa'nın bazı maddeleri değiştirilmesi. (Buna göre; "Türkiye Devleti'nin dini, dini İslam'dır", ibaresi çıkarıldı (2. Md). TBMM'nin görev ve yetkileri arasında bulunan şeriat hükümlerinin yürütülmesi fıkrası kaldırıldı (26. Md). Milletvekillerinin ve cumhurbaşkanlarının ant içme sözlerinin sonundaki "vallahı" sözcüğünün yerine "namusum üzerine söz veririm" sözleri geçirildi.²⁴)

Yukarıdaki değişikliklerden özellikle "Türkiye Devleti'nin dini, dini İslam'dır", ibaresinin çıkarılması önemlidir. Cesur bir adım olan bu düzenleme ile Bazılarına göre bu değişiklikte devlet, artık dinsiz devlet olmuştur.

-Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması (1925) ile geçmiş ile olan kültürel bağlar kopmuştur. Tekkeler İslam coğrafyasında, Anadolu'da yüzyıllarca hem bir toplumsal dayanışma ocağı olmuş, hem de eğitim işlevi görmüşlerdir. Özellikle İslam felsefesi, tasavvuf, müzik ve edebiyatın öğretildiği birer okuldur. Bütün Anadolu coğrafyasına yayılmış olup on binlerce insan bu kurumların müdavimi olduğu gibi gönül bağları ile bağlanmıştı. Tekkelerin kapatılması, bu kurumlarla bir şekilde ilişkisi olan insanların tepkisine çekmesini doğal olarak karşılamak gerekir. Bunun anlamı bir o kadar kitlenin bir yanılsaması değil, doğrudan muhalefeti demektir,

- Türkiye Cumhuriyeti'nin laik olduğunun Anayasa'da yer alması (1937) konusu Atatürk dönemindeki din devrimlerinin/din konusundaki radikal adımların sonuncusu olmuştur. Ancak buna karşı bir muhalefet o dönemde gelişmemiştir.

- Arap alfabesi kullanımdan kaldırılarak Latin harflerinin kabul edilmesi (1928) ve bu kanunla Türkçe kitapların eski harflerle basım ve satışının yasaklanması, o dönemde din konusundaki yanılsamaların en çok üzerinde durulduğu argümanlardan biri olmuştur. Kur'an Arapça inmişti. Arap alfabesi aynı zamanda kutsal olarak değerlendirilmekteydi. Bunun üzerine ayrıca bazı memurların Arapça yazılı her eseri, bu kanuna muhalif bir olgu olarak değerlendirmeleri ve bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'i de yasak yayın gibi bir muameleye tabi tutmaları doğal olarak tepkileri de beraberinde getirmişti. Kur'an'ın yasaklanması gibi bir uygulama hiçbir zaman gerçekleşmediği halde, bu olgu, din konusunda Atatürk dönemiyle ilgili en büyük yanılsama olmuştur.

- Amaçlanan hedefin, yeni yazını yerleşmesi, eski alfabenin kullanılmasından tamamen vazgeçilmesi olmasına karşın, öğrencilerinin notlarını ve defterlerini Arapça harflerle tutmalarının engellenmesi (1931),²⁵ de yukarıdaki değerlendirme gibi bir yanılsamaya neden olmuştur.

- Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya aleni dersane açanlara dair talimatname hazırlanması,²⁶ illegal Kur'an kursları açılması bağlamında değerlendirilmiş, takibata uğramıştı. Ama halkın bütün tek parti dönemi boyunca açık olan Kur'an kurslarının gitme imkânı vardı. Bunun yerine gizli yapılan derslerin yönetimce kuşkuyla karşılanmasını doğal karşılamak gerekir. Hükümet de bu bağlamda devrim yasalarına aykırı biçimde dersane açanlar için yasal düzenleme yapmış, uymayanları cezalandırma yönüne gitmişti. Bununla ilgili 1932 tarihli yasal düzenlemenin ilk maddesi şöyle idi:

Madde 1- Türk harflerinin kabul tatbikine dair olan 1 Teşrinisani 1928 tarih 1353 numaralı kanununun 9 uncu maddesi hilafına olarak Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya aleni dersane açanlar ve bu dersanelerde tedrisatta bulunanlar 1 Mart 1926 tarih 765 numaralı Türk Ceza kanununun 526 nci maddesi mucibince tecziye olunacaktır.

Sonuç itibarıyla Arapça'nın kullanımını yasaklayan kanunun uygulanması ve dini siyasete alet edenler ya da tarikat benzeri oluşumlar ve yayınlar takip edilirken, konuya hâkim olmayan kişilerin yaptığı takibatlarda Kur'an'ı Kerim'in de suç unsuru olarak bilirkişi incelemesine gönderilmesi nedeniyle, halkın devlete olan güveninin sarsılması,

- Medreselerden sonra 1930 yılında imam hatip mekteplerinin, 1933 yılında İlahiyat Fakültesinin kapanmış olması, her ne kadar öğrenci yokluğu, öğrenci ilgisizliği, mezunlarının iş bulamaması, o dönemin

²⁴ Ahmet Ceyhan, "Devrim Yasaları", 20.Yüzyıl Tarihi Ansiklopedisi, c. 2, Arkın Kitabevi, s. 539.

²⁵ BCA, Tarih: 25.4.1931, Dosya no: 14710, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer no: 144.32.10.

²⁶ MEB, Milli Eğitim Düsturu, c. 3, Yönetmelikler, İstanbul 1949.

ikliminde rağbet edilen meslek olmaması gibi nedenler²⁷ de olsa iyi karşılanmamıştı. Öğrenci yokluğundan kapanmış olması nedeni dikkate alınmadan hükümetçe/devletçe kapatıldığı algısı da yanılısamaya neden olmuştu.

- En son köy ilkokullarından (1939) olmak üzere din dersleri de okullardan çıkarılması ile din eğitimi ile ilgili reform/devrim süreci tamamlanmış oldu. Bu gelişmenin yanılısına ile izah edilmesi mümkün olmayıp, bu durumun tepkiye, neden olmasını da doğal karşılamak gerekirdi.

Bunlardan başka rejimin yapısını korumaya yönelik uygulamalar da tek parti döneminde “dine karşı uygulamalar” ve/veya dinsel kurumların ve “din adına yapılan işlerin yasal takibata uğraması” yanılısına neden olmuştur. Bu olguyla ilgili örnek arşiv belgeleri şunlardır:

-Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan müftülöklere Mayıs 1925’te gönderilen *İmam hatip mektepleri ve ilahiyat fakültesi açmak, Kur’an tefsiri hazırlamak gibi faaliyetlere karşılık şark vilayetlerinde din ortadan kaldırılıyor diye propaganda yapıldığından Cumhuriyet’in halka güzelce anlatılması hakkında yazıdan*²⁸ çıkarılacak sonuç bellidir. Yukarıda yapılan açıklamalarda görüldüğü üzere din ve din eğitimi alanında atılan ve dindar kesimlerce hoş karşılanmayacağı belli olan adımların sadece yanılısamaya neden olmakla kalmayıp, tepkiyle de karşılanacağı da beklenen olası bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir. Devlet burada bir şeylerin eksik olduğunun farkına vararak Cumhuriyetin gerçekte ne olduğunun/dinsizlik olmadığını halka anlatılmasını emrediyor.

-Dini siyasete alet ettiği tespit edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması²⁹ konusu ise daha çok siyasi bir konudur. Devrimlere muhalefet eden kadronun tasfiyesidir. Asıl konumuz bu olmadığından bunu daha çok açmaya gerek duyulmamıştır.

-Dini siyasete alet eden Bursa Orhangazi İlçesi’nin Reşadiye Köyü’nden Dağıstanlı Şeyh Şerafeddin’in Ankara İstiklal Mahkemesi’ne verilmesi³⁰

-Dini hisleri istismar ederek, halkı birbiri üzerine kışkırtmak ve toplumda karışıklık çıkartmak fiillerinden dolayı Andırın Müftüsü Mustafa Sabri Efendi’nin görevden alınması³¹

-Urfa’da Yusuf Paşa Camii’ne devletin din aleyhine faaliyette bulunduğu ve sonunda dini ortadan kaldıracağına dair bildiri asılması ile ilgili takibatın yapılması³²

-Nisan 1928’de yapılan değişiklik ile din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak için Anayasa’nın ikinci maddesinin birinci fıkrasının kaldırılması ve 16. Maddenin değiştirilmesi ile ilgili kanun teklifinden dolayı mürtecilerin cumhuriyet aleyhinde propaganda yapması³³

-Şile eski sorgu hakimi Ahmet Sadık’ın hilafet ve din lehinde teşkilatlanma çalışmaları yaptığından tutuklanması,³⁴

gibi gelişmeler daha çok yeknesak olaylardır. Devlet ve devrim kanunlarının kendi kurduğu düzeni korumak için aldığı önlemler olarak değerlendirmek gerekir. Zira her devrim -doğal olarak- kendini korumaya alacak düzeneği kurar.

-İstanbul’da çıkan *Enson Dakika* Gazetesi’nin din propagandası yapması³⁵

-Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan müftülöklere yazılan gazete ve dergilerde çıkan lehte ve aleyhte dini yayınları takip için merkezde bir büro kurulması, taşra teşkilatının da bu konuda merkeze yardımcı olması³⁶ (Bu büronun kurulup kurulmadığı ve faaliyetleri ile ilgili bir bilgiye ulaşamamıştır.)

Bütün bu uygulamalar ve yeni devletin kuruluşundan beri yapılan devrimler, hem o dönemde, hem günümüzde eleştirilere uğramıştır. O dönemde muhafazakâr kesimin görüşlerini yansıtan Sebilürreşad dergisinde çeşitli yazılar çıkmıştı. Bu yönde görüşler *İkdam* Gazetesinde de çıktı. Örneğin *İkdam* Gazetesi’nin başyazarı Ahmet Cevdet, *genç dimağların gelişip yükselmesini din eğitiminin engellemeyeceğini, dini ve milli eğitimin birlikte verilebileceğini* yazıyordu.³⁷ Bu tür yayınların yanı sıra günümüzde *Laik Vahşet* (Faruk Köse), *M Kemal’le Kavgalılar* (Burhan Bozgeyik) gibi yayınlar uç değerlendirmelerin ötesinde -bazı bölümleri gerçekçi olmayan biçimde- o dönemi doğrudan suçlama yoluna giden yayınlar da mevcuttur³⁸.

O dönemi günümüzde değerlendiren muhalif görüşler şöyledir:

²⁷ Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 144; Ahmet Turan Arslan, “Türkiye’de Din Eğitimi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 7-8-9-10 (1989-1990-1991-1992), İstanbul 1995, s. 155-164

²⁸ BCA, Tarih: 3.6.1925, Sayı: 1987, Dosya: 79-12, Fon kodu: 30..18.1.1, Yer no: 14.32..19.

²⁹ BCA, Tarih: 9.5.1925, Fon kodu: 51..0.0.0, Yer no: 2.13..3.

³⁰ BCA, Tarih: 11.10.1925, Sayı: 2644, Dosya: 93-67, Fon kodu: 30..18.1.1, Yer no: 16.65..19.

³¹ BCA, Tarih: 20.2.1926, Dosya: 2222, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 26.150..2.

³² BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9020, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..21.

³³ BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9021, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..22.

³⁴ BCA, Tarih: 10.1.1929, Dosya: 9028, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.668..2.

³⁵ BCA, Tarih: 20.3.1945, Dosya: 8693, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 86.572..6.

³⁶ BCA, Tarih: 9.9.1947, Fon kodu: 51..0.0.0, Yer no: 4.30..26.

³⁷ Beyza Bilgin, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, s. 43.

³⁸ Faruk Köse, *Laik Vahşet*, Mektup Yayınları, İstanbul 1997; Burhan Bozgeyik, *M Kemal’le Kavgalılar*, Çile Yayınları, İstanbul 1994.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hüseyin Hatemi; *Devrimler, devlet terörü ile gerçekleştirildi*. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mehmet Aydın; *Dinin yerine milliyet ikame edilemez*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan; *Sistem ve uygulamalar yönetimce millete dayatılmıştır*.³⁹ Necmettin Hacıeminoğlu; *Dinsizliğe hürriyet tanınırken, dindarlık sınırlandırılmış, hatta sindirilmiştir*.⁴⁰

Bu şekilde sert muhalif görüşlere karşın Beyza Bilgin şu değerlendirmesi din ve din eğitimi olgusuna farklı bir bakış açısı getirmektedir: *Halkı, kuvayı milliyeye karşı savaşa çağıran fetvalarla başlayarak gelişen şüpheler, Şeyh Sait İsyanı, Menemen Olayları vb devletin ve politikanın dinin etkisinden bütün bütün kurtulması gerektiği fikrini kuvvetlendirmiştir. Bu tutum din adamlarının yetişmesi ile ilgili her yolun fiilen kapanması, dindarlığın gericilikle bir tutulması propagandası gibi sonuçlar doğurmuştur*.⁴¹

Yukarıda *Dinsizliğe hürriyet tanınırken, dindarlık sindirilmiştir* değerlendirmesi uç bir değerlendirmedir. Gerçeği ne kadar yansıttığı sorgulanmalıdır. İnsanların İslam'ın beş şartını yerine getirmesine yönelik herhangi bir yaptırım örneği bulunmamaktadır.

Son söz olarak şu söylenebilir: Atatürk döneminde din ve din eğitimi konusunda yapılanlar, Batı'nın 1521 yılından itibaren yaptığı reform hareketi ve aydınlanma hareketinin Türkiye'ye uyarlanması biçiminde kendini göstermişti.

Sonuç

1- Din konusu ve din eğitimi Cumhuriyetle birlikte devrim süreci geçirmişti. Cumhuriyetin en çok tartışılan devrimleri din ve din eğitimi alanında yapılan devrimlerdi. Çünkü din kurumu bütün Osmanlı Devleti boyunca toplum ve devlet katında önlerde yer alan korunaklı bir kurumdu.

2- Hemen her alanda olduğu gibi din alanındaki gelişmelerin temel aktörü Mustafa Kemal Atatürk idi. 1938 yılına kadar Türkiye'de O'nun iradesi dışında bir gelişmenin olması ya da olmaması düşünülemezdi. Çıkarılan yasalar, teamüllerde hep Mustafa Kemal'in gölgesi vardır. Tabir caizse Mustafa Kemal devlet, devlet Mustafa Kemal demektir. Yalnız bu güç Atatürk'ü otoriter bir diktatöre dönüştürmemiş ve O da bu yönde bir eğilim göstermemiştir. Aldığı her kararı bir meclis ya da kurulun onayından geçmesini sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı'nı TBMM üzerinden yürütmüştür. Hatta daha meclis açılmadan Erzurum ve Sivas kongrelerinde bir temsil heyeti oluşturmuştur. Türkiye'yi çok partili demokratik hayata geçirmek için çaba göstermiş, ancak o dönemde devrimlerin yeni olması nedeniyle, devrimlerin korunması demokratik hayata tercih edilmişti. Ancak kafasında hep batı tipi demokratik laik ve ulusal bir devlet modeli olmuştur. Bütün devrim ve reformların, ülkede bütün yapıların temel hedefi bu olmuştur.

3- Atatürk, yalnız Türkiye'nin değil, bütün İslam coğrafyasında din reformunu başlatan ilk kişidir. Bunda tek partili dönem boyunca başarılı da olmuştur. Ancak tek partili dönemin sonlarından başlayarak geri adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu durum hesaba katıldığında başarının sınırlı olduğunu da eklemek gerekir. Özellikle devrimler halk katında tam bir karşılık bulmamıştır. İslam toplumunda böyle bir devrimi yapmak toplumsal yapı, yüzyılların getirdiği toplumsal değerler ve İslam inancı nedeniyle böyle bir devrimi yapmak, daha doğrusu hedeflerine ulaştırmak çok zordu.

4- Yukarıda söylenenlere rağmen Atatürk, laik, Batı tipinde ulusal bir devlet kurmak istemiş ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur.

5- Halifelik yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren bir kurum değildir. Tek partili dönemde din alanında önemli değişimler yaşanmış ve yüzyıllarca İslam âleminin dinsel önderliği olan halifelik kaldırılmıştı. Bu yüzden bugün dahi dindar kesimde Atatürk'e karşı olumsuz bir tepki gelişmiştir.

6- Bu dönemde klasik İslam okulları olan sıbyan mektepleri ve medreseler kapatılmıştır. Bu okulların, özellikle medreselerin ıslah edilmeyip kapatılması tepki ile karşılanmıştır. Yasal dayanağını oluşturan Öğretim Birliği Yasası'nda kapatılma ile ilgili bir hüküm bulunmaması, adı geçen yasaya bir tepki oluşmamasını engellemeye yönelik bir manevradır.

7- Medreseler kapatılınca onun görevini üstleneceği ilan edilen ve toplumsal beklentiye sokulan imam hatip liseleri de kuruluşlarından kısa süre sonra kapanmıştır. Yalnız kapatılmalarında, ne Atatürk'ün, ne de devletin doğrudan bir etkisi olmuştur. Varsa bir etki, o da kapanma sürecine kayıtsız kalmak olabilir. Konuyla ilgili araştırma, inceleme yapanların ortak görüşüne göre medreseler öğrenci ilgisizliği nedeniyle kapanmışlardır. Öğrenci ilgisizliğine neden olan etkenler ise dönemin havası, mezunlarının iş bulmada güçlük çekmeleri, din adamlığının artık o dönemde rağbet edilen bir meslek olmaması, medrese öğrencilerinin bu okullara kaydedilmelerinden sonra bu kaynak tükenince öğrenci kaynağının tıkanması, yeni öğrenci gelmemesi ve devletin imam hatip mekteplerine çok sıcak bakmaması sayılabilir.

8- Din ve din eğitimi konusunda Atatürk'ün Cumhuriyet'in ilk yıllarında söylediği söz ve eylemleri ile sonraki dönemlerdeki söz ve eylemleri tutarlı değildi. Yalnız bu planlı olarak yapılmış bir tutarsızlıktı.

³⁹ Hüseyin Hatemi, vd, *Cumhuriyetin 70. Yılı-Aydınlar Konuşuyor*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1995, s. 11 vd.

⁴⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, *Milliyetçi Eğitim Sistemi*, Töre-Devlet Yayınevi, Ankara 1975, s. 21.

⁴¹ Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, s. 45.

Yeni Türkiye kurulurken ulusal kurtuluş savaşı verilmekteydi. Bunun için de tüm ulusun birlikte hareket ettirilmesi önemli idi. Ayrıca ilk yıllarda Atatürk'e karşı ciddi bir muhalefet bulunmaktaydı. Bu nedenle, ulusal kurtuluş savaşını ve yeni devletin kurulmasını zayıflatılacak çatışmalara meydan vermemek için Atatürk kafasındaki gerçek amaçlarını dile getirmemişti. Ne zaman ki yeni devlet sağlam temellere oturtuldu, Atatürk mutlak otoritesini kabul ettirdi, o zamandan sonra din ve din eğitimi konusundaki amaçlarını aşama, aşama yaşama geçirmişti. Çünkü kurmak istediği batılı anlamdaki Türkiye devletinde, Batı dünyasında olduğu gibi din siyasette ve toplum yaşamında gerilerde olmalıydı.

9- Atatürk'ün bazı sözleri, "Atatürk, materyalist dünya görüşüne yakınlık duyuyor muydu" sorusunu akla getirirse de yapılan devrim ve reformlar nedeniyle Atatürk'ü dinsiz/ateist görmek mümkün değildi. Zira bu yönde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak dindar biri olarak da nitelemek mümkün değildir. Atatürk'ün din konusundaki söz ve eylemlerini, daha çok Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmak için yapılan toplumsal, siyasal, hukuksal alandaki diğer devrimler gibi algılamak gerekir. Zira din konusunda, bir din adamı gibi konuya eğilerek, hutbenin, ezanın ve Kur'anın Türkçeleştirilmesi için emek ve zaman harcamıştı. Bu çalışmalarındaki amacı, halkın, dinini kendi dilinde anlaması içindi.

10- Atatürk'ün din konusundaki tutumu geçmişte ve günümüzde, genelde, kişilerin buldukları yer/makam ve sahip oldukları dünya görüşü ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Akademik çevrelerde de bu değerlendirmeye paralel yayın ve beyanatlar bulunmaktadır. Bu çalışmada ortaya konulmak istenen sonuç; Atatürk döneminde din konusunda meydana gelen değişiklikler; belgeler, yasal düzenlemeler ve Atatürk'ün beyanatları çerçevesinde değerlendirildiğinde Atatürk'ün, Batı'nın 1521 yılından itibaren Martin Luther ile başlayan dinde reform sürecini Türkiye'de yaşama geçirmek istemesidir. Sonuç itibarıyla din konusunda yapılanlar Batı'da olduğunun tersine halk katında geniş katılımı bir destek bulmasa da Atatürk'ün düşünceleri devlet erkinde yaşama geçmiştir.

KAYNAKÇA

- ADEM, Mahmut (2005), "Laik Eğitim", *Din Öğretimi Kurultayı*, 7-9 Nisan 2005, Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 68-86.
Akşam, 4 Şubat 1932.
- AKYÜZ, Yahya (2000), *Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: MEB Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet Turan (1995), "Türkiye'de Din Eğitimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 7-8-9-10 (1989-1990-1991-1992), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 155-164
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi (2006), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Atatürk, Mustafa Kemal (1969), *Nutuk*, c 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s 438.
- BCA, Tarih: 10.1.1929, Dosya: 9028, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer no: 102.668..2.
- BCA, Tarih: 11.10.1925, Sayı: 2644, Dosya: 93-67, Fon kodu: 30..18.1.1, Yer no: 16.65..19.
- BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9020, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..21.
- BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9021, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..22.
- BCA, Tarih: 20.2.1926, Dosya: 2222, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 26.150..2.
- BCA, Tarih: 20.3.1945, Dosya: 8693, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 86.572..6.
- BCA, Tarih: 25.4.1931, Dosya no: 14710, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer no: 144.32.10.
- BCA, Tarih: 26.10.1925, Dosya: 2218, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 26.149..18.
- BCA, Tarih: 3.6.1925, Sayı: 1987, Dosya: 79-12, Fon kodu: 30..18.1.1, Yer no: 14.32..19.
- BCA, Tarih: 9.5.1925, Fon kodu: 51..0.0.0, Yer no: 2.13..3.
- BCA, Tarih: 9.9.1947, Fon kodu: 51..0.0.0, Yer no: 4.30..26.
- BİLGİN, Beyza (2001), *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık.
- BİLGİN, Beyza (1980), *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi Ltd. Şti.
- BOZGEYİK, Burhan (1994), *M Kemal'le Kavgaçlılar*, İstanbul: Çile Yayınları.
- CEYHAN, Ahmet (tarihsiz), "Devrim Yasaları", *20.Yüzyıl Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, Arkın Kitabevi, s. 539.
- ERGİN, Osman (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-5, İstanbul: Eser Matbaası.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali (2005), *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1975), *Milliyetçi Eğitim Sistemi*, Ankara: Töre-Devlet Yayınevi.
- HATEMİ, Hüseyin, vd (1995), *Cumhuriyetin 70. Yılı-Aydınlar Konuşuyor*, İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.
- https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/brosurler/kurtulus_savas%C4%B1_muzesi.pdf, erişim 10.09.2015
- Koç, Ahmet (2000), "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 7, s. 277-334.
- KOŞTAŞ, Münir (2003), "Türkiye'de Laikliğin Gelişimi-(1920'den Günümüze Kadar)", 2. *Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998)*, C.1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 185-196.
- KÖSE, Faruk (1997), *Laik Vahşet*, İstanbul: Mektup Yayınları.
- MEB (1949), *Milli Eğitim Düsturu*, c. 3, Yönetmelikler, İstanbul: MEB Yayınları.
- TBMM (2013), *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, c. 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Ankara: TBMM yayınları.
- Vakit*, 4 Şubat 1932.